

УДК 902 (477.7):903'15

*Юрій Гребенніков (Миколаїв)***СКІФСЬКА МОДЕЛЬ «АДМІНІСТРАТИВНОГО» УСТРОЮ
СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ В V – IV ст. до н.е.**

Питання про ієрархічний «адміністративний» устрій Європейської Скіфії епохи її розквіту, тобто кінця V – початку III ст. до н.е., шляхом картографування курганів цього часу має численну історіографію [1], дослідники виділяли т.зв. «царства» виходячи з архаїчної моделі Скіфії, основоположником якої був ще Геродот, що описав стан Скіфії в період до середини V ст. до н.е. Основний же масив пам'ятників, що приваблював дослідників до вирішення цього питання, належить IV ст. до н.е., цей казус існує в літературі дотепер. Пам'ятники більш раннього часу, до кінця V ст. до н.е., у порівнянні з пізніми, одиничні, отримати з них більш-менш достовірну інформацію про адміністративний устрій проблематично.

Дослідження останніх років показали, що основна кількість курганів скіфської знаті зосереджені у Придніпров'ї, у складі, більш-менш компактних могильників. Вони виділяються більш значною висотою, від 3-х метрів і вище (на наш погляд, робити тверду градацію соціальної значимості залежно від висоти насипу не коректно, оскільки основною міркою їх споруджень служить витрата трудових ресурсів, а цей фактор дуже суб'єктивний і залежить від цілого ряду причин, у першу чергу від наявності конкретної робочої сили на цей момент, уміння їх будувати насип, наявності «будматеріалів» і т.д., аж до ступені руйнування протягом наступного часу). Значна кількість їх розташована на схід і південь від межиріччя Інгульця-Дніпра, і зовсім інша картина спостерігається на захід від Інгульця. Кургани ж висотою до 2-х метрів, рівномірно розташовуються в степовому просторі Північного Причорномор'я.

Для постановки ж питання про «адміністративний» устрій Степового Побужжя кінця V – початку III ст. до н.е., даних на сьогоднішній день, на наш погляд, цілком

достатньо. Тридцять років дослідження самих зручних ділянок плата для будівництва меліоративних систем дали цілком достатній матеріал для конкретної статистичної вибірки. А з іншого боку, одержати абсолютні дані можливо тільки теоретично. Таким чином, якщо навіть кількість досліджених пам'ятників у недалекому майбутньому збільшиться, то виходячи з топографічної щільності пам'ятників на досліджених територіях, і, відповідно, кількості в них власне скіфських даного періоду, зараз з'являється можливість із упевненістю припускати, що вони, заново досліджені пам'ятники, статистичну картину не змінять, а якщо й зможуть вплинути на загальну картину, те лише в деталях.

Виходячи з того, що центр Степової Скіфії епохи «розквіту» перебував у Подніпров'ї, південніше межі виходу кристалічного щита, там, де фактично починається дельта Дніпра з великими просторами багатих пасовищ, рукавів, що буяють рибою (у той час!), то цілком резонно стверджувати, і це підтверджується археологічними пам'ятниками, що кращі умови проживання займають «кращі» люди, тобто адміністративна верхівка у вигляді т.зв. «царів» і їх багаточисленних родичів.

У силу кочового способу життя, тобто ведення екстенсивного господарства, території випасу завжди обмежені, звідси й прагнення кочівників до експансії. У нашому випадку буде розглядатися експансія на захід від Дніпра.

Більш раннім маркером прояву такої експансії можуть служити поховання більш раннього часу, VI-V ст. до н.е. (Лиманці, Бузький, Кобзарці, Костянтинівка й ін.), (карта 1), розкидані по степовому просторі більш-менш рівномірно, але вони не дають чіткої соціальної стратиграфії. Основою їх датування служать наконечники стріл, що залишилися після пограбування.

Більш знаковим служить поховання в

с. Нововасильєвці на Інгульці [2], що містить досить значимий реманент, має рідку поховальну будову і практично унікальний погребальний обряд, і що найголовніше, в оформленні насипу була антропоморфна стела, що зображує скіфського воїна-родоначальника. Судячи з інсигній на стелі й у похованні, це був представник вищої адміністрації, можливо царського роду. Реманент, що залишився після пограбування, дає можливість датувати цей пам'ятник не пізніше середини V ст. до н.е. Цим же часом датуються два подібні пам'ятники з ідентичними похоронними спорудженнями, що більш ніде не зустрічаються, і дають напрямки скіфської експансії на південь, у Крим, і на захід, у Подніпров'я [3].

Але говорити про додавання чіткої адміністративної (державної?) системи керування територіями можна лише з кінця V ст. до н.е., коли виникає політичний центр Степової Скіфії з Капуловським і Каменським городищами [4], і відповідно з'являються величезні могильники з курганами вищої знаті, як на Правобережжі (Нікопольське курганне поле), так і на лівому березі з тенденцією поширення до півдня, аж до Криму [5].

Зовсім інша ситуація на захід від Інгульця, який обмежує із цієї сторони те ж Нікопольське курганне поле, скіфський курганний могильник, що виник не раніше кінця V ст. до н.е., що й проіснував до кінця IV ст. до н.е., можливо, початку III ст. до н.е., часу остаточного краху експансії царя Атея й остаточного зникнення степової Скіфії на початку III ст. до н.е.

І в даному контексті курйозом виглядає твердження-припущення Б. Мозолєвського про існування «Західного» скіфського Царства, заснованого лише на умоглядному висновку про те, що група великих курганів у луці р. Висунь, правому, західній притоці Інгульця, у с. Скобелево Казанківського району Миколаївської області належить скіфській знаті, тобто це пам'ятники скіфської епохи, причому якого саме періоду присутності скіфів у Північному Причорномор'ї, він не уточнив [6].

Геродот відносив три царства Скіфії до

архаїчного часу, а грандіозні кургани скіфи стали споруджувати тільки наприкінці V ст. до н.е. У такий спосіб говорити про три царства Скіфії й існування Західного Царства, зокрема, немає ніяких підстав протягом всього існування Скіфії, від VI до IV ст. до н.е.

Вісунські кургани не досліджувалися, але виходячи з досвіду багаторічних досліджень вони за своєю формою, більш імовірно належать «царям» ямної культури, тим більше, що ця група перебуває на відстані 1 дня дороги на захід від Михайлівського городища. У напрямку руху похоронної процесії на захід сонця, у спеціальне урочище. Адже й Нікопольське курганне поле перебуває на захід від «центру». Така інтерпретація, на наш погляд, більш імовірна.

Що ж стосується адміністративного обладнання Скіфії часів її розквіту, IV ст. до н.е., то у Степовому Побужжі для рішення поставленого завдання ми маємо у своєму розпорядженні конкретні факти.

За останні 30 років, не враховуючи досліджень попередніх років, територія між Інгульцем на сході й Тилігульським лиманом на заході була охоплена інтенсивними дослідженнями. Було досліджено більше тисячі курганів, з них більш 200 кінця V – початку III ст. до н.е., максимального розквіту Скіфського Царства. З них досліджено тільки 6 курганів, які по ряду ознак можна віднести до скіфської знаті. Два поховання в них виявилися недоторканими і дали дуже цікавий матеріал, не тільки з погляду багатства й кількості знайдених там предметів, але й з погляду якісної характеристики похоронного реманенту, властивого даній соціальній групі. Два такі кургани датуються кінцем V – поч. IV ст. до н.е. Інші – серединою – другою половиною IV ст. до н.е. Їхнє розташування дає можливість простежити додавання центрів адміністрації від становлення до розквіту Скіфського царства. Один курган перебуває у тій же групі, що й зазначений вище курган V ст. до н.е. на Нижньому Інгульці – у с. Нововасилівка. Можливо, вони маркують певний центр у низов'ях Дніпра – Інгульця в V ст. до н.е., який уже в IV ст. до н.е. втрачає своє значення. Така ж ситуація і з курганом у с. Таборовка Вознесен-

ського району, при впаданні р. Мертвовод у Південний Буг. Крім цього кургану з 4-ма похованнями сімейного характеру в курганному масиві досліджено близько 30 курганів, з них половина скіфських IV ст. до н.е., але курганів знаті серед них немає, хоч у масиві досліджувалися високі, вище 2-х метрів, кургани – але всі вони відносилися до епохи бронзи. Таким чином, цей центр продовження у IV ст. до н.е. також не має.

Інша ситуація на р. Інгул. Тут відомо 3 значних кургани – два в с. Піски й один у м. Миколаєві. До них примикає курган, розташований у с. Кам'янка Очаківського району, як би продовжуючи «сповзання» курганів знаті до південно-заходу від Пісків до Ольвії, від середини до кінця IV ст. до н.е.

І в цих випадках основну, на наш погляд, роль відіграє не політична ситуація, а природні умови, що обумовлюють конкретні умови існування. Центри на Нижньому Дніпрі – Інгульці й Південному Бузі – Мертвоводі контролювали торговельні шляхи, що ведуть до Ольвії уздовж основних артерій, але не давали достатніх умов для існування довгочасних стійбищ із достатком харчових ресурсів для людей і худоби.

Ситуація ж на р. Інгул найбільш оптимальна з екологічної точки зору, тобто більш багата на природні ресурси.

Як і на Дніпрі, ці центри займають великі заплавні луки, нижче виходів кристалічного щита, у місцях найбільш зручних для ведення екстенсивного господарства, не роблячи тривалих перекочівель, що дуже важливо для існування більш-менш довгочасних адміністративних центрів. У всіх випадках (пунктах) в основну ріку впадає велика притока, заплава в цих місцях найбільш широка, дає можливість проводити цілорічний випас, а також дає достаток риби і дичини для полювання, а полювання завжди було привілеєм правлячої верхівки.

А про те, що це була правляча верхівка, очевидно царського роду, говорять не тільки об'ємні курганні спорудження, великі могили, глибокі, до 12 м, але й склад реманенту.

У кургані 9 у с. Піски недоторканою ви-

явилася бокова могила. Похованого супроводжували наступні категорії реманенту: **озброєння** – однолезовий меч, типу фракійських бойових ножів, із плакованої золотом рукояттю, комбінований пристрій для носіння бруска, два дротики, горить, унікальні нашивні поножі з листового срібла, нагайка із трубчастою срібною рукояттю; **посуд** – масивний срібний з позолоттю лутерій, срібна ситула, два срібні кубки, бронзовий казан, амфори й червоноглиняна мисочка; **прикраси** – золота гривня з головками грифонів на кінцях, золоті нашивні бляшки із зображенням грифонів, срібний спіральний браслет, різне намисто, колечка, бляшки; **предмети культу** – сверлені ікла кабана й заупокійна їжа [7].

У кургані 21 у с. Кам'янка недоторканою виявилася також бічна могила. Поховану супроводжували наступні категорії реманенту: **знаряддя праці** – прясельця, залізні спиці й шило; **посуд** – амфора; **прикраси** – золоті персні, серги, намисто, метопіда, композиція головного убору – золоті бляшки з орлиноголовими і козлиноголовими грифонами, зі сценами боротьби лева й оленя, пластини з підвісками; **культурні предмети** – рідке для Скіфії дзеркало середземноморського типу й заупокійна їжа. І власне сам головний убір, реконструйований як калаф, говорить на користь того, що похована була жрицею Великої богині [8].

Тут основним показником приналежності до царського роду є зображення грифонів – «василісків» – базилевсів – царів, а також левів – «царів звірів». У Миколаївському кургані подібним показником, незважаючи на повну пограбованість, є поховання двох коней у спеціальних нішах вхідної ями, параметри похоронної споруди [9].

Далі на захід подібні умови міг забезпечити тільки Дністер. Але найбагатша на природні умови заплава Дністра в той час була границею між скіфами й готами і використовувалася скіфами тільки в приморській степовій частині й то у пізній період, під час експансії царя Атея в Добруджу. Необхідності жорсткого контролю цієї території з боку царської родички не було. І дійсно значних курганів, висотою більше

2-х метрів на захід від Бузького Правобережжя немає [10].

Таким чином, можна з достатньою долею впевненості припустити, що степове Побужжя наприкінці V – початку III ст. до н.е. становило адміністративну одиницю Скіфії й контролювалося однією сімейною групою, що залишила дані пам'ятники. Наймовірніше це була, як свідчать етнографічні дані, гілки молодшої родички царської фамілії. Про приналежність до царського роду свідчать похоронні споруди, глибиною від 6 до 12 м і похоронний обряд, склад і пишність похоронного реманенту, іконографія золотих виробів, спорудження пам'ятників у хронологічній послідовності. Важливо також, що адміністративний центр, або ставка, у силу мінливої історичної обстановки в цей період, з півночі перемістилася до півдня, досягнувши до кінця IV ст. території Ольвійського поліса, якоюсь мірою відбиваючи політичну ситуацію в регіоні після «навали» Зопіріона (Знак заслуг за надання допомоги при війні із Зопіріоном?).

Ставити ж питання про існування «Західного Царства» немає фактичного матеріалу ні в VI-V ст. до н.е. і в більш пізній період, аж до початку III ст. до н.е. Картографія пам'ятників, які можна із упевненістю співвіднести зі скіфською знаттю царського роду свідчить про те, що говорити про існування певних адміністративних центрів, принаймні, на захід від Південного Бугу, немає фактичного матеріалу.

Можливо, і найбільш імовірно, молодші родичі царського роду якщо й віддалялися від головного політичного центру, то недалеко, і, відповідно, вибирали найкращі місця для своїх стійбищ. А таких місць у Причорноморському Степу було небагато.

Головне в тому, що все-таки саме Поінгулля – межиріччя Дніпра – Інгульця й Південного Бугу, було своєрідним центром

по «управлінню» західною частиною СС. Цей регіон був недалеко від центру Капуловка – Кам'янка й у той же час досить дистанційований, щоб мати якусь самостійність, принаймні, пересуватися, можливо, й у часі, у межах території, від границі лісостепу до Ольвії.

І в кризовий час III ст. до н.е., не маючи достатньої економічної бази в деградованому на той час степовому регіоні [11], населення Степового Побужжя здебільшого, на відміну від Наддніпрянського регіону, покинуло цю територію, масове заселення якої почалося в пізньосарматсько-черняхівський час, під час нового кліматичного оптимуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII-IV вв. до н.э. – Санкт-Петербург, 2003.
2. Гребенников Ю.С., Ребедайло Г.П. Скифские погребения V в. до н.э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии. – К., 1992.
3. Гудкова А.В. Раскопки курганов у с. Червонный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1978. – С.186-193.
4. Болтрик Ю.В. До питання про політичний центр Скіфії // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004.
5. Тереножкин А.И. Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – К., 1988. – С.213-231.
6. Ibidem.
7. Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы юга Украины.- К., 1987. – С.148-158.
8. Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скифский калаф IV в. до н.э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1982.
9. Никитин В.И., Черненко Е.В. Скифский курган в Николаеве // Археологические исследования Украины. – 1965-1966. – С.109-110.
10. Черненко С.В. и др. Скифские погребальные памятники Степного северного Причерноморья. – К., 1986. – С.206-213.
11. Гаврилюк Н.Д. Оседание кочевых скифов // Палеоэкономика раннього залізного віку на території України. – К., 2004. – С.95.

Юрій Гребенніков Скіфська модель «адміністративного» устрою Степового Побужжя в V-IV ст. до н.е.

У статті на матеріалі Степового Побужжя розглядається питання можливості співвіднесення скіфських пам'ятників до центрів політичного («адміністративного») управління територією західної частини Степової Скіфії у V-IV ст. до н.е. і, по можливості, виділяються ці центри протягом зазначеного періоду.

Ключові слова: скифська модель, адміністративний устрій, політичний центр, Степова Скіфія, Степове Побужжя, кургани, поховання, знать, Нижній Дніпро, Ингулець, Південний Буг, Мертвовод.

Юрий Гребенников *Скифская модель «административного» устройства Степного Побужья в V – IV вв. до н.э.*

В статье на материале Степного Побужья рассматривается вопрос возможности соотнесения скифских памятников к центрам политического («административного») руководства территорией западной части Степной Скифии в V-IV вв. до н.э. и по возможности выделяются эти центры в рассматриваемый период.

Ключевые слова: скифская модель, административное устройство, политический центр, Степная Скифия, Степное Побужье, курганы, погребение, знать, Нижний Днепр, Ингулец, Южный Буг, Мертвовод.

Yurij Grebennykov *Schythian's model of «administrative» organization of steppe pobuzchja region in V-IV ages b.c.*

In the following article on the material of the Steppe's Pobuzchja considering question about opportunity of correlation Scythian monument sites to the centers of political («administrative») government of the western part of the Steppe's Schythia in the V – IV ages B.C.

Key words: Scythian model, administrative system, political center, Steppe's Scythia, Steppe's Pobuzchja, burials, burial-mounds, nobility, Bottom Dnipro, Ingulets', Southern Bug, Mertvovod.

Рецензенти:

Козак Д.Н., д.і.н., професор

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 1.02.2008 р.